

و ادو کہ بہ میدان پر وہ شکیب فطاریاں نہ دروز۔

آں اثر پر وہ سازت چہ شد ز مژمہ خارہ گدازت پر شد

آں ز جنتوں پر وہ کشائیت کو دلولہ سلسلہ خائیت کو

آں نفس نالہ کندیت کجاست داں ہر جہ جلوہ پسندت کجاست

گفتی (یعنی در جواب گفتہ) کہ سو ز غم دو دو از دل بر آورد، و گداز نفس آذر در زباں زدو۔

بلکہ کہ ہر آئینہ نگداخت، و باز بانے کہ ہانا فسوخت، عذر غمزدگی مسوع نیست۔ بیا آہیں

دل بجز ہوا لکھتہ ز نواسے را سخن بنیم، و ہمیں زبان کز نغمہ میں المقر سر اسے را بقتار آرم

دینی طوعاً و کرہاً تقریظ دیوان تفتہ بزرگاریم

زمن جو سے در بے نگو زیستن جگر خوردن و تازہ زو زیستن

سمن چیدن و در رہ انداختن دل افشردن و در چہ انداختن

در ادوا سمن چیدن و در رہ انداختن آنکہ بر ہنگناں اظہار خوشحالی می کنم و اندوہ درونی را

کہ دل افشردن عبارت از ان است و در چاہ می اندازم تا بزرگی پس ظاہر نشود

رداں کردن از چشم ہموارہ خون پشور پشستن ز رخسارہ خون

تنگ گفتن زدائے کہ بردل بود تفتن شمر اسے کہ در دل بود

سایش سخن چشم بر دوزخ حکمہ سخن را شمر اسے ست پر زور کہ زمیں از ان بہ لاسے

(یعنی بڑوسے) و سپہ از ان بوسے آنچنان برقص آید کہ اگر کعبہ را حجر الاسود از دیوار مشرقی

را عامامہ از فرق فرود افتہ شگفت نماید۔

انتخاب از مکاتبات

مرزا کی شرفا سی کا سب سے بڑا حصہ انکے مکاتبات و مراسلات ہن ہمیں سے اکثر

بہت صاف اور سلیس ہیں اسی لئے ہم اس حصے میں سے بہ نسبت اور نثروں کے کسی

قدر زیادہ انتخاب کرینگے اور جہاں تک ہو سکیگا مشکل فقروں اور دقیق عبارتوں کے

نقل کرنے سے احتراز کیا جائیگا۔ اور نیز جو امور مرزا کے خانگی معاملات سے تعلق رکھتے ہیں

انکو بھی چھوڑ دیا جائیگا۔

مرزا علی بخش خاں فیروز پور جگر کے میں ہیں، نواب احمد بخش خاں کا انتقال ہو گیا ہے

اور انکی جگہ شمس الدین خاں سند نشین ہوئے ہیں۔ مرزا نے علی بخش خاں کو کلکتے پہنچا

خط لکھا ہے اسیں لکھتے ہیں۔

”یہ فضل موسے خاں نام یا سے دستم، اور انا گرفت (ناگاہ) در عرض راہ بہ مرشد آباد فتح

در نور و گفتگو ہاے و پرس و جو ہائے گرفت۔ از جا مگدناشتن یعنی از مردن) فخر الدولہ بہادر

ہن خبر داد، و باز بہ کلکتہ مرزا افضل بیگ و دیگران برگشتند۔ آونخ! کہ چراغ روشن این قواں

مرد، و شیتان آرزو ہائیرہ و مار شد۔ از جانب شما اندیشا کم، و دو انم کہ انچہ شمارا پیش آید دلخواہ

نباشد۔ نا کساں را روز باز از خواہر بود، و فرودیا کساں را گری ہنگامہ زودہ اگر انجن از ہم پاشند

و پراگندہ چند گرد آئیند۔ دولت روسے گرد آید، و اسودگی بر خیزد۔ زمینار ہوشمندی را کار باہر است

و ہموارہ بخود مگران باہر بود،“

ایک اور خط کو جو علی بخش خاں کے نام لکھا ہے اسطرح شروع کرتے ہیں ”جان بہادر

از تفتہ شگفت نماید۔

سخن را از فردانی بر روی هم افتادن است؛ و گره در گره گردیدن. و من آن می خواهم که
 انوک گویم، و سود بسیار دهد، و ششمنده آن راز دور یابد. و این سیخ (قصه) دوائی پندیریت
 اگر آنکه گویند در آن کوشند که بنشین از گفتن آن مایه بود تر فرو و که سر این هر دو رسته با هم در
 نتوان یافت؛ و نقش یکی در آینه دیگر نتوان یافت. زمانه گوش بین داریه و فراسید
 که چه می گویم، و این گفتن چه می خواهم، و شمارا در برابر آن چه می باید کرد، و اندازه آن باست
 تا کجاست،، اسکے بعد کچھ قانگی معاملات تحریر کئے ہیں۔
 میرا عظم علی اکبر آبادی مدرس مدرسہ اکبر آباد جو میرزا کے ہومن میں اور انھوں نے
 بیس برس کے بعد مرزا کو خط لکھا ہے اور خط نہ پہنچنے کی شکایت کی ہے اسکے خط کا جو
 اس طرح لکھتے ہیں۔

اروز شزارہ بد اعنم زده اند   نشتر بر گ صبر و فر اعنم زده اند
 از کثرت شور عطشہ منوم ریش ست   تا عطر چہ نقتہ برد اعنم زده اند
 جنبش خامہ عیسوی ہنگامہ مطلع کرم مخدوم اعظم را نام کہ بہ اچیا سے ہوں لی سے خود
 ساحت خاطر را عرصہ محشر ساخت، و بازار رستخیز گرم کرد. خار خار دیریں آرزو با سراز
 دل بدر آورد؛ و یاد آمد کہ مرا ہم در گیتی وطن، و از مہربانان انجمنے بودہ است۔ چون نشتر پرش
 بہ نغمہ آئینہ فروردہ اندر زمینی احوال پر سیدہ اند، و نیکو کانی نوا ہا تا شاکردنی ست۔ و درازی
 زمان فراق کہ بمان مخدوم شاتر زده سال ست و بد است نامہ نگار کم از ست سال ست
 سرتیز کرنگے بودہ است کہ نقش آسایش از صفحہ خاطر ہاں ستردہ اند۔ آغاز و رو بہ دہلی

کہ در بد با وہ غفلتے بہ قدح و شتم یعنی قبیحہ ہوا و ہوس در سر بود، کتنے از عمر بہ بیرون جاوہ کاروانی
 ہوس گذشت، و بے راہ ہر خریدہ شد تا سرازستی بگردید یعنی بستی سے سر بھیر گیا، و
 اندراں بخودی پاسے مصطلبہ پیاہ گوے فرود رفت (گڑھے میں اتر گیا یعنی ایک ایسا صدمہ
 پہنچا کہ نشے ہرن ہو گئے) لاجرم در ہم شکستہ سراپا سے، و گردانہ وہ سرور سے، بر خاستم۔
 ہنگامہ دیوانگی برادر یک طرف، و غوغا سے دام خواہاں یک سو؛ آشوبے پدید آمد کہ نقش
 راہ لب، و نگاہ روزنہ چشم، فراموش کرد؛ گویتی بیس روشنی روشناں در نظر تیرہ و تار شد۔
 بالے از سخن دوختہ، و چشمے از خویش فرو بستہ۔ جہاں جہاں شکستگی، و عالم عالم خشکی، یا خود
 گرفتہم۔ و از بیدار و روزگار نالاں، و سینہ بر دم تیغ مالاں، بلکہ تہ رسیدم۔ زمانہ ہاں سرتیز
 و کوچک دلی (یعنی مہربانی و شفقت) کردند، و دل را نیر و بخشیدند۔ آن ہمہ بخشایش۔ کہ شہادہ
 رفت۔ امید کشایش آورد؛ و ذوق آوری و ہوسے بیباں مرگی۔ کہ مرا از دہلی بدر آوردہ
 بود۔ بدل زمانہ۔ و ہوس آتشکدہ ہاے یزد و بیجاننا سے شیراز۔ کہ دل را بسوسے خود کشیدہ
 و مرا بہ پارس می خواند۔ از صفیہ بر حبیبیت، (یعنی بشاہدہ شہ کلکتہ جلد ہوسما از خاطر بدر رفت)
 دو سال در آن بقعہ مجاور بودم؛ چون گور زجر بل آہنگ بہند و ستاں کرد پیشاپیش دیدم،
 و بہرلی رسیدم۔ روزگار برگشت، و کار رسانتہ شدہ۔ صورت تباہی گرفت۔ اکنون ششیش
 سال ست کہ خانماں بیاد دادہ، و دل بر مرگ ناگاہ منادہ، بکنجے نشستہ ام؛ و در آئینہ ش بر
 بیگانہ و آشنا بستہ،
 سن اگر با اینہر بخ و اندوہ۔ کہ پارہ ازاں باز گفتہم۔ در نگارش نامہ و سپار شہ ہایم کابل قلم

دکوتاہ دم باشم، و بز رگاں وطن را بیا دنیا م؛ در عالم انصاف بزه مند نیستم۔ آنگار نامکمال
 بهماں مہر و وفا کہ از دور اقا دگاں نپرسند و از مرگ و حیات دوستان باز بچونند۔ اگر گفتگو می
 آید، و سمند شکوہ عثمان بر عثمان یعنی مقابله یکدیگر تا زدگوے دعوی چگونہ خواہند ببرد، و
 قطع نظر از حریت آب و دناں (یعنی حریت مغلوب) کہ تم خدا سے تو انار اچہ جواب خواہند داد،
 "کس از اہل وطن غمخوار من نیست مراد دہر نپنداری وطن نیست"
 مولوی نور الحسن نامے ایک نوجوان نے گلکتے سے مرزا کو خط لکھا ہے اور اسکے
 ساتھ ایک نثر کا مسودہ اصلاح کے لئے بھیجا ہے۔ اسکے جواب میں جو خط مرزا نے
 لکھا ہے اس میں لکھتے ہیں۔ "پیدا آمد کہ خاطر خاطر را بجانب نثر گراشتے، وہنگارہ اس
 گفتار (یعنی نثر نگاری) را در انجا (در گلکتے) آراشتے بہت۔ بارے ہم دل پسندیدہ شکل
 نہادہ آید، وہم اندریں فن گزیرہ روشے پیش گرفتہ آید، دم سردی شما (یعنی کم شوقی شما)
 بدانش آموزی۔ اچنہ دیروز (یعنی در زمانہ گذشتہ) یہ گلکتے دیدہ ام۔ یاد می کنم، و خون گرمی شما
 (یعنی سر گرمی شما) در خرد اندوزی۔ اچنہ امر دیر مے نگرم خود را بدیں شادی کنم، ہمانا در اندیشہ
 ہماے بر گزردام بر اں زودی کہ تم از شاخ افتد۔ نخلے شدہ، و رطب بار آورده ہاے نے
 ہنگامہ ہوسنے در نظر دام بر اں خوبی کہ دل ز فرشتہ رباید از بند جباب بد آمدہ، وہر ہفت
 کردہ۔ خواستہ آید کہ مسودہ نثر در ہر ماہ بن فرستید، و من اں را نگرتہ، نوشتہ ہرگز نہ را گیتہ
 بزلہ را بیاستگی آراستہ ہنما فرستم۔ صاحب بن اگر نہانتہ آید کہ گفتار بقیقتا رسوا کرد، و سخن بزبہ سخن
 شناسنتہ نشود، ہر چند ارادت شما ذریعہ سعادت من و خوشندی شما موجب رضامندی من است لیکن

تحریر در میاں نہ گنجد، و میبانی گری خانہ کار بر نیاید۔ آسے نگارش یکدست است و گفتار
 سخت نیست۔ ستردن یک لفظ از میانہ، و آوردن لفظ دیگر بجای آن بر نشانہ۔ دانا نشانہ
 کہ چہ مایہ گفتگو و چہ قدر پرس وجود دارد۔ و حق این پیش نتوان گزارد۔ مگر بہر بلانی۔ دریں
 تردید کی یکے از برادران۔ کہ در برادران ازوے عزیز ترے نیست۔ سخن ہاے پر اگندہ مرا کہ
 عمارت از نثر است۔ گرد آورده، و صورت سفینہ دادہ است۔ نیز پس اں مجموعہ پر نشانی
 پیش شامے فرستم بہا دستا یہ سگالش در سخن و پاز نماندہ اندازہ کمونی فن تو اندہ بود۔ + + + + +
 نواب مصطفیٰ خاں مرحوم نے۔ جب کہ مرزا سے نیانیا تقارن ہوا ہے۔ مرزا کو خط
 لکھا ہے اور اس میں انکی شاعری اور نکتہ سنجی کی بہت تعریف کی ہے، اپنے تلایح انکار میں
 سے کچھ انکو بھیجا ہے اور اُن سے تازہ غزلوں کی جو حال میں لکھی ہوں درخواست کی ہے۔
 مرزا نے اسکے جواب میں جو ایک طولانی خط لکھا ہے اس میں ایک لمبی تمہید کے بعد لکھتے ہیں۔
 "تا دکانم در کشادہ بود، و رنگ متاع سخن بر دے ہم نہادہ، کس از مشتربا حلقہ
 بر در ترزد، و سوداے خریداری از بیج دل سر برترزد۔ چوں دکان را کالا، و زباں را حرف
 جگر آلا (یعنی آلودہ بخون جگر) نہاند۔ روز گزرا نامہ خریدار سے (یعنی نواب مصطفیٰ خاں) پیدا آرد
 کہ نقد راج سخن خود را بہ ہماے گفتار نامہ سخن می وہد، و گوہر را بہ پدہ بیگانگی حرف می ہند۔
 + + + ہاں وہاں اسے خریدار دکان بے رونق! از فراوانی مسرت و رود مسعود
 ہمایوں نامہ چہ گویم کہ مرا۔ با آنکہ کمونی خواہ خوشیم۔ برین بر رشک آورد۔ حوصلہ مرا کہ فرسودہ
 گنہاے دہرم گنجائی ایں مایہ شادی کو؟ و اندیشہ مرا کہ دل شکستہ دور باش یا رانم۔"

فرجام پیریانی این ہمہ قبول کجا؟ رود کار را از آزار خویش چگونه پشیمان گیرے که اینچنین
 سادی را بخود در پیرے۔ و دوستاں را نا کجا قدر ناشناس پندارے که او شما اینقدر تامل
 در باره خویش باور دارے۔ حقا کہ نہ آسان است ستوده شدن بزبان شیوا بیاناں (یعنی
 قصحا) و دشوار تر از است اندازه نمائی با ناز و داناں“
 ”قبله مزاج چهل ساله جلگه گادی است کہ فرجام آوردم؛ و بر فرق فراقاں ساسه افشاندیم
 (یعنی مجموعہ نظم فاسی) اکنون اہم ہدایاں روانی و آشم ہدایاں گرمی نیست۔ گوئی پس او سخن آن
 گنج گنجداں سرفتنہ، و از سخن ہر چه انزل آورد من بود گفتم شد۔ + + + + +
 نواب مصطفیٰ خاں مرحوم تے تذکرہ گلشن بیے خار کا مسودہ مرزا کے مطالعے کے
 لئے بھیجا ہے اسکو دیکھ کر مرزا نے نواب صاحب کو یہ خط لکھا ہے۔ دوسرے کہ زبانم و تراپیش
 بقرارت و اندیشہ در سگاپیش (مشورہ) گسلاخ۔ امید کہ دراپ پایہ بزمہ خوشام گو یاں شمرده
 نشوم، و ہمیں پایہ جرأت بزمہ مندرگرم۔ بنامینزد چشم بد دور) تذکرہ ترتیب یافتہ مجموعہ فرجام
 کہ پیش طاق بلند نامی را نقش و نگار است، و نہال نکو سرانجامی را برگ و بار۔ رہر و نظروں
 بہ بیدارے کنار نایاب سے ذوق سخن گام تا شاہ بردار و توشہ بہ ازیں بر کر تونان دست۔ حضرت
 بااں ہمہ جلگہ شنگی کہ اسکندر دشت۔ لیش بر شہر آسے تر نتوانست کرد؛ و اہل آب از دیابخشیدن
 بود۔ شما گوہے را از دور و نزدیک سخن زندگانی جاوید بخشیدید؛ و ایں لختے از عمر کار و گیواں
 کردن است۔ جاوواں زندہ باشید کہ سخن گو یاں از شما زندہ جاوید شدن۔ و ہنگناں ما بہ نکوئی
 نام برآمد۔ باسے گنہ سفتن خامہ و گوہرین نگشتن نامہ در رویت الہت بہ نگارش اشعار پیرین شاہ

حضرت آرزوہ از چہ دوست؟ ہر چند ذکر خدام پچیس مقام در جریہ ایں فن نہ سزا و آشیان
 فضیلت باشد لیکن اگر بقصاے فرط محبت جراتے بکار میرفت گناہے بنود؛ و در تلافی
 آن بہ پوزیش نیازے اقاد۔“
 حکیم احسن اللہ خاں مرحوم نے مرزا سے جب کہ وہ کلکتے میں مقیم ہیں خواہش کی ہے
 کہ اگر آپ نے اپنی کچھ مثنویں جمع کی ہوں تو بھیج دیجیے اسکے جواب میں مرزا لکھتے ہیں۔
 ”درد مند نواز! نسیم درود و مشکیں رقم نامہ غنچہ ایں راز را پرودہ کشاے، و شمیم ایں نوید را
 خالیہ ساسے آمد۔ کہ روزگار یہ کہ کرب تک بد طول زمان فراق نقش بیے اعتباری ہاسے سن از
 صنوبر خاطر اجاب نہ شمرده و ترکتا ز صرصرید او جدائی خاکسار ہاسے ملازما و عزیزاں شمرده“
 ”در معرض طلب شرف و ماندہ تر از اں بیزبان بے دستگاہم کہ نا گرفت (اچانک) ہمانے
 عزیزش از راہ دور در رسد و پچارہ بسا بگرد سراپا سے سرمایہ خوشین بگرد۔ تا شور با سے دود
 بختے و نان کشینے (یعنی نان جو) فراز آورد من و ایمان من کہ بگرد آوردن شرف را کندہ پیر خست
 و خود را ویریں کشاکش نینداخته ام۔ چہ پیدا است کہ فرورینتہ کلک این کس (یعنی من)
 نقشے ست نر بند، (یعنی زشت) یا رے ست فرہمند (یعنی خوب) در صورت اول چہ لازم است
 خود را بیچ فروختن، و دوباں نظارہ کندگاں بہ سلطہ قرین؛ و در شرق ثانی اندیشہ می سجد کہ
 رنگاں چہ برودہ اندوگدہ شنگاں چہ یافتہ کہ مارا آرزو سے آن وایہ (یعنی در یوزہ) بیتا بارود۔“
 مہ اول مسودے میں مفتی صدر الدین خاں مرحوم تھیں، آرزوہ کا ذکر میں کیا گیا تھا کہ مرزا نے جب یہ خط لکھا تو فرمایا
 نے ان کا بھی تذکرہ کر دیا۔“

انصاف بالاسے طاعت است۔ بدعوی گاہے کہ تو انانی قہقہیل را بفر و سیدگی فرنگ
 (یعنی پسندیدگی روش) مسلم داشته، ولواسے نورالعین واقع بشیوائی شیوہ (یعنی خوبی
 طرز) برافراشته باشند۔ باکہ باہر گفت کہ تلخ طبع ما کجائی ست، و ما را چه لذت دین بگر خانی ست
 سطرے چند کہ بیباہگی دیوان ریختہ کسوت حرف و رقم پوشیدہ، و دود و سوداے کہ بارائیں سفینہ
 موسوم بہ گل رعنا از سویہ جو شیدہ است از مغاں می فرستم و از شرم تنک یاگی آید بگردم و سلام
 شیخ امام بخش ناسخ نے اپنا دوسرا دیوان میر موسی جان کے ہاتھ مرزا کو بھیجا ہے اسکی
 رسید اس طرح لکھتے ہیں "دریں ہنگام کہ فرودمانگی از اندازہ گذشتہ ددل بافسردگی شوے
 گرفتہ است۔ ہذا تم چہ سے نگارم و چہ می نگارم کہ دریں نگارتن نگہ از نامز بیدہ در غنی گنجد، و درین نگارتن
 خامہ از شادی و رہنای (سرنگشت) سے رقصہ بخت را برسانی ستایم و چندام کہ بطور معنی
 رسیدہ ام۔ خود را بگرا ناگی آفریں گویم و انکارم کہ موسے را بایہ بیضا دیدہ ام۔ اگر مخدوم مرا
 بگرفتہ عیارا میں دعوی میرتے روسے دہہ، و ایں بایہ بالاخوانی و خود نمانی از من عیب آید۔
 گویم ہاں انصاف، سخن بہ کنایہ می سرایم نہ بگوان، موسی اشارہ بہ سیدی کز می میر موسی جان
 ویدہ بیضا عبارت از دیوان فروغانی عنوان۔

زہے دیوان کہ مدانش از دودہ چراغ طرست، و غلامش از دیدیاے تلخہ مخور۔ قلم معنی
 را سفینہ است، و جو اہر معنوں را گنجینہ۔ + + + + + سبحان اللہ سخن بہ روزگار مخدوم بیباہ
 رسید، و اندہ دورا رونق و بیکر پدید آمد۔ ایٹکنا رسیدن نامہ من بجا طر عا طر جاسے گرفت، و ٹکدہ
 آن بزبان قلم رفت۔ مرا آبرو آفرود، و از زش مرا در قلم جلوہ گر ساخت۔ خوشناس کن دل

چشم و دلم چاہے باشد، و چوں نامہ من نہ رسید بہ آرزو دار زد۔ گرد سرایں نوازش گرم، و بریں
 پرسش جاں بر افتانم۔ + + + + +

مولانا افضل حق مرحوم کے مکان کے قریب آگ لگنے کی خبر مرزا کو بذریعہ خطا موسی
 لالہ ہیر لال کے معلوم ہوئی ہے اس پر مولانا ممدوح کو اس طرح لکھتے ہیں۔

و قبلہ و کعبہ! اگر نہ ایں بودے کہ لالہ ہیر لال را ہواسے دیدن عقدا رسر، و ناگاہ
 شاہ گاہے نشین تہائی من گذر، اناقادے۔ اس در گرفتن آتش گرداگرد والا کاشانہ، و خوشتر
 خانہ و رخت ہسایگاں از ہر کرانہ، و ز رسیدن آیسے بلازماں دراں میانہ، از کجا شنودے!
 و اگر نہ شنودے ہر کہینہ ہم حق دوستانہ پرسش۔ کہ شیوہ غمخواری و اندوہ ربانی ست۔ ناگزاردہ
 ماندے، و ہم از دی نیایش کہ لازمتہ حق شناسی و پاس گزاری ست بتقدیم ز رسیدے۔
 ہاں اسے و فاداشمن! بیگا نماں (چوں لالہ ہیر لال) کا میاب پیام و نامہ، و آشنایان بگرفتہ
 رشوخانہ!!

و اسے بریں کہ قریب از تو من بنماید نامہ و اشدرہ مہربہ عسناں زردہ
 "ہانا اں سوزترہ آذر سر گرمی شوق از من فرا گرفتہ بود کہ بیباہانہ گرد سر گردید، و اندر اں
 آتشم (شدت) زیادہ و شرارہ در خوشیتن نگہداشت۔ ہیہات من کجا دایں ہمہ دعوی بلند از
 کجا!! خود نمانیماے گمان تاثیر مرد و قاست کہ مرا دیدیں رنگ ہرزہ لاسے و باذہ سراے
 دارد؛ ورنہ اں را کہ از شعلہ آہ بگر سوزنکھاں دامن نسوزد؛ و عجب نیست اگر آتش آفرودختہ
 پیرا من نسوزد۔ شکوہ پیشکش، و پیغارہ (طعنہ) بر طوت؛ خداے تو انارا شکو گویم کہ پاسے بی نیما

از بندگان خویش بگرداند، قنابے بصران را دیده و دیده وراں را سرمه بست افتخار کشند
 نیردے جبرئیل و معجزه آسودگی خلیل را در نظر با تازه کرد + + + اگر دستے کیش غم نرسای
 نخواهم کشید، و مرا اندرین مجال طلبی برین زبان طعنه دراز نخواهد شد۔ ازاں مخدوم بے عتاب
 پاسخ این نامه و تفصیل این ہنگامہ درخواستے و پرسیدے کہ دران ہنگام کہ آتش زبان زد
 و گنگہ بسراغ تیرگی دودے و تابش نمودے فراسید۔ شامچی کہ دیدے و فوج چشم مردمی و فزائگی
 مولوی عبدالحق کجا بود؟ و پس از آنکہ رشتہ زہسایہ آشکار شد، و ہزار ہزار گنم افتاد۔ سرنگی
 درونی پرستارن و بیانی بر دنی ہوا داران چه قیامت آورد؟ و اینہ شوب چہ باید و کشید؟
 و فرجام کار۔ کہ فرودہ ایمنی دادند۔ بر کارخانہ دو آب و نیوہ و بار کمارن (یعنی اسباب ایشان)
 کہ اینہا راجز باطراف کاشانہ محل نیست، و بیشتر ازینا طعنے آتش بلکہ افروزیہ (ایندھن)
 آتش است۔ چہ گشت؟ لیکن۔ چون ازیش التفات ازین سلب کردے، و فرامیک در دل
 فرود آہرہ اند کہ حالیا دران گوشہ خاطر م جاے نامزدہ۔ ہر چہ گنتہ ام بطریق آرزوست بر پیشین
 سوال۔ والسلام

قناب مصطفیٰ نماں مرحوم کے خط کا جواب جس میں شوق ملاقات اور غزل تازہ کی خواہش
 ظاہر کی ہے اسکے اول اور آخر کے فقرے یہ ہیں "سحر گاہے کہ دلم از درد نشانہ چنانکہ مویش
 ہمہیشہ از رخ ہمسایہ درآرا باشد۔ بقرار بود، و دستم از اسلم بیانی دل رعشہ دارا فرخندہ سرد
 از درد برآمد، و سپردن بہار سااں نامہ گل بجیب تمنا رخت۔ ہر چند نامہ سپارس امید رکھیہ
 ہمہ دل کو زمین سے اور شانہ کو ہمسایے نشیہ دی ہے۔"

و دیده جہاں را قوتیا آورد، و تارک اقبال را افسر و پیکر آرزو را زو بخشید؛ لیکن انا بجن کہ
 انا قدسی منا و ضہ از شعر و غزل۔ چون نامہ اعمال زاہد از ذکرے و شامہ۔ سادہ بود؛ دل و زور
 بدان نیا سواد، و خوارم بدان یکد و جزوہ صہبانشگت۔ بقلم بے بے؛ انفرودہ دیدارے کہ دل نشا بط
 انا تو اں سبتن، و نہ کہ رشتہ ختے کہ لب بز فرمہ انا تو اں کشودن۔ + + + امید کہ
 ازین بعد زود نہ دیر بانشاے نزل شادوم فرمایند، و نوید و بکو تا ہی نہادن روز فراق کہ
 اندرین موسم کہ خسرو انجم بہ آشد جاے دار و عجب نیست۔ بفرستند دولت و اقبال و زاتو اں
 جواب نامہ شیخ امیر اللہ سرور تخلص دو رسیدن دلمو از نامہ دل را تو مند و شامخ
 آرزو را بر و مند ساخت۔ گلا از نار سیدن یا شیخ نامہ ہاے خویش سے کنید؛ و از خدا
 شرم نہر اید۔ من خود از جانب شامہ گرانی دانتم کہ گمانید؛ و چہ در سردارید؛ ہاے پردہ
 از روسے کار شمار گر قلم؛ و دانتم کہ یک چند مرا فراموش کردے ہوید؛ ناگاہ در و در جناب
 مولانا تاراب علی بدان بقعہ افتاد؛ شنیدید کہ فلانی (یعنی غالب) از سخت جانی ہنوز زندہ است؛
 مگر گنم بجنید؛ خواستید کہ بنامہ یا د آورید؛ از فراموشی روزگار گشتہ اندیشہ کہ دید؛ لاجرم
 در وضع چند ہریم باقتیدہ و آرزو بیای دیباچہ نامہ ساقیہ از حال من پرسیدے اید؛ چہ گویم کہ گفتن نیز و چنانکہ گنتہ نام
 شکستہ دل ترازاں ساغر بلور نسیم کہ در میانہ حق را گنی زرد و رہا
 خیرہ سر، و آشفتنہ راسے، نہ زباں سخن سراے، و نہ دل از سراسے مگی بر جاے۔

۱۔ یہ غزل نے اس وقت لکھا ہے جب آفتاب برج اسد میں تھا۔ چنانکہ اسد مرزا کا تخلص اور لکھے نام کا جزو ہے جس کے قناب
 برج اسد میں ہونے سے پہلے گن یا ہے کہ ایسے وقت میں آپ کا گنتے لکھا پڑھو نہیں ہے۔

چار سال ہی گذرے کہ مقدمہ من باجلاس کونسل پیش است، دو دم از تفرقہ بیجم امید
 ریش حکمے کہ قطع خصومت تو اندر بنیادہ، و ہنگام بہ پایاں رسیدن تیرہ شنبہ امیدی
 در نیامدہ . عالیا براں سرم کہ چون جزو اعظم کونسل اشرا لامر لارڈ ولیم کوئزس نیشنگام
 بریں دیار در آید بامنتش در آویزم، و داد خواہم، و استدعا سے صدور حکم اخیر کم کردہ
 بر آئند کہ نواب عالی جناب بدلی نخواہد آمد، و ہم از ان رہگذر با جاہیر خواہد رفت . اگر
 ہمچنین ست بدامن و روزگار من، و اتح از دوری راہ و درازی کار من .
 خواستہ امید کہ ستاج طبع والا سے شمانگرم و از تو دیدہ ہا سے کام و زیاں خود نہاوشانے
 فرستم . فرصت آن کجا؟ و دمانع این کو؟ آمد آمد نواب گورنر، و دیروزہ اجار از ہر در تریب
 افراد مقدمہ، و تہذیب نگارش حال، سنجیدن اندیشہ ہا سے رنگارنگ، و سگالیدن اندازہ
 بیاں . آن مایہ دستاری و مخواری از کسے چشم ندارم کہ چون در تے انشا کردہ باشم نقل آن
 تو اندر برداشت؛ باچوں دفتر سے از بہر نگہستن پریشاں کم آن اوراق پراگندہ را فرام
 تو اندر کردہ . بہر رنگ چند روز در مسافت دارید؛ و تا زمانیکہ من پونیدید گاہ گاہ بہ نامہ
 رنگ زداسے آئینہ و داد باشید + + + + +

مولوی سراج الدین احمد لکنوی جو کلکتے میں کسی عمدہ خدمت پر متعارف ہیں اور مزار کے
 مناسبت چتے اور گاڑھے دوست ہیں انکو نواب امین الدین احمد خاں مرحوم کے باب
 میں جبکہ وہ ریش فیروز پور جہر کے کے خلافت اپنے مقدمے کی پیروی کے لئے کلکتے گئے
 ہیں اس طرح لکھتے ہیں دو مقدمہ غالب! اگر نہ اندوہ سترگ بندر دم نہادہ بودے من

دائم و دل کہ در شکوہ چہ روش مایجاد و در گلہ چہ عہدہ با بنیاد کردے . صرفہ شما (یعنی ہر
 شما) در نا کامی من ست (جبکہ سبب سے شکوہ کرنے کی فرصت نہیں ہے) ورنہ اگر تاج توں
 داشتے آن قدر با شما در آوتے تھے کہ شما را دامن و گریباں بزیاں رفتے، و مرا سرور و شکستے .
 آخر از خدا تیر سید، و از روسے و او بسنجید کہ کار من و شما بدان رسد کہ روز با یکدیگر دو نامہ
 یا دنہ گردم . گنقم (یعنی میں) او پر کہہ چکا ہوں) کہ در بندگوارش اندوہ سے تازہ ام شکوہ کجا
 بخاطر ناشادے رسد . اگرچہ اندرین درق گنجائی این دو سطر نیز نیو لیکن اندیشہ براں
 پیچید کہ مبادا دوست ادانتاس من مرا از خود شتر سند وائے و بدیں گماں از تلافی فارغ
 باشند و من زیاں زدہ جاوید گستہ امید باشم .
 بالجلد دریں نامہ نگاری دعا سے اصلی بدیں رنگ ست کہ برادر صاحب مشفق
 نواب امین الدین احمد خاں بہادر ابن فخرالدولہ دلاور الملک نواب احمد بخش خاں
 بہادر رستم جنگ راہماں مونج بلا کہ زورم شکستہ بود (یعنی تقدی ریش فیروز پور) خانہ
 سیلاب فنا داد . خون و فایم بگردن کہ دریں سفراز ہماییش با زمانم . و اما ندکی و
 بیچارگی من از بخا تو ان سنجید کہ دندان بر جگر نم، و امین الدین احمد خاں را در سفر تہمتا
 گذارم . اگر کا ضی محبت بدیں جرم بر نظم نشاند، و بہ تیغ بے دریغ خونم ریزد، سزا دارم .
 و لطف دریں ست کہ ہر چند درین باب بگفتار گراہم، و ہنگامہ پوزش آراہم، تسساری
 بیشتر گردو، و بخت افزاید . مگر سراج الدین احمد تہماتی بر خیزد تا از گرائی تشویر زشتی
 سبکدوش گردم، و گرد و بخت از چہرہ بر افتانم . یعنی مگر یہ مخواری و رہر و نوازی استوار

بندید، و خود را دست دیرینہ امین الدین خاں دانستہ آنچنان چارہ سازی و مکارگری
 بجای آید کہ ایں درو مندر دراز خانان (یعنی امین الدین خاں) اسد اللہ رو سیاہ را فراموش
 کند، و شمارا بجا ہے اوداند، و نیز بہ برادر والا قدر گفتمہ شدہ است کہ چون بہ کلکتہ رسد شمارا
 دریا بہرہ داند کہ اسد اللہ پیش از وہ بہ کلکتہ رسیدہ است، قطع نظر ازین مہاج کہ بر محمد م آخر
 خدا ہے ہست و داد ہے ہست، افسانہ ماکامی و تم کشی ایں فروغ ناصیہ سعادت بینی
 امین الدین احمد خاں خارہ رادل بگدازد، و اہن را آب گرداند،

دوسرا خط مولوی سراج الدین احمد کے نام اس طرح شروع کرتے ہیں "گوہر گیس
 نامہ و لٹو از پس از روزگار سے دراز رسیدا دیدہ و دل را فروغ و فراغ بخشیدہ نارسیدن
 نامہ مرا با فسردگی شوق حمل کردید، چرا بہ مرگ من حمل نکردید؟ تا از ادانشناسی ہاے شمارا
 بودے، و شمارا اہل دل ددانشور شروعے۔ من در بیان من کریشیہ ہر شاہ بہ منزلہ دیدہ،
 و محبت شمارا بجا ہاں در کینتہ تازندہ ام، بندہ ام، و فای آئین من ست، و مودت دین من ست،
 اگر در نگارش نامہ درنگ روے دہر بر فراموشی محمول نشود، در دوا در دل، و ہنگامہ ہا
 در نظر، و تفرقہ ہا در خاطر، و سودا ہا در سر، چہ گویم چہی کنم، در دوز شب چگونہ بسری ہم
 ایک اور خط میں مولوی صاحب موصوف کو استرنگ صاحب فارن سکریٹری
 گوہر منت ہندی وفات پر اس طرح لکھتے ہیں مد عمر من و جان من! پس از رسیدن
 گرامی نامہ در بنداں بودم کہ پاسخ گزار شوم و ما ہر اسے خود شرح دہم۔ ناگہاں دی کہ
 دو شنبہ پانزدہم ذی الحجہ بود آوازہ در اقا کہ مجموعہ مکارم اخلاق را شیرازہ وجود

از ہم گیسخت، شمع ایوان سروری مرد، و منال باغ آگہی را برگ و بار فروخت، چگونہ ہا
 را دست از کار رفت، و گرہ کشاے بستہ کاراں را نئے بنا سخن شکست، خالم بہن بہ چگونہ
 گویم، و اگر من نہ گویم کیست کہ نمیداند؟ کہ مستر اندر استرنگ فردا، و از گیتی جز نام نیک
 با خود نبرد، کاش رزقے گداختہ دیکھلی ہونی کافسی، بر روزنہ گو شمر رنجیندے تا نشود
 کہ چہ شد، اکنون امید غمخواری از کہ بایدیم داشت، و دل را بجہاں گردش حتم کہ تسکین
 رہوئے کہ فرانسس ہاکنس بہادر در خصوص وادخواہی من بہ صدر فرستادہ است،
 چگونہ کہ چہ بایہ امید گاہ و اندوہ فراے بودہ است تکیہ بر کار سازی اں چابک حسرت
 پیداے قدامتینی استرنگ، دہتم اکنون از شش سو فلک بام دشمن ست، زمینار در
 پاسخ ایں نامہ درنگ روادارید، و بنویسید کہ آں والا گہرا چہ روے داد، و آں گلین
 روضہ مردی را کہ ام تند باد از پا گلند، و پس ازوے سر انجام دفتر کہہ چہ شد و جایش کہ
 گرفت۔ اللہ بس ماسوی ہوس۔

ایک اور خط میں مولوی صاحب موصوف کو اپنے ایک کلکتے کے دوست مرزا احمد بیگ
 کی تعزیت اس طرح لکھتے ہیں "والا نامہ رسید، و فوید فراق دائمی مرزا احمد رسانید
 چہ بایہ سنگین دل و سخت جانم کہ نامہ در تعزیت دوست انشای کنم و اجزاسے وجودم
 از ہم نمی ریزد، ہی گنت کہ پہلی ہی آیم، وعدہ فراموش بے مروت راہ گرداند، و تا کہ
 بسر سترل دیگر راند، گرفت کہ خاطر دوستاں عزیز نہاشت چہرا بحال خود سالان خود
 نہ پرداخت، و سایہ از سرشاں باز گرفت، و اسے بے یاری یارای و سے، و درینا

بے پردی پسران سے، ہر خیز از مرگ نتوان نالید، گسستن تار و پود پندارستی
 را چاره نتوان کرد۔ لیکن انصاف بالا سے طاعت سے، ہنوز ہنگام مردن مرزا احمد خود
 چہ آں قدر صبر نہ کرد کہ بہ کلکتہ رسیدے، و دروے نظارہ فروزش دگر بارہ دیدے۔ چہ آں یہ
 وزنگ نہ وزید کہ حامد علی جواں گشتے، و کار ہا با نڈزہ و انش سے رواں گشتے، چہ
 کہ ہمیں سپرش خود سال سے، و باشد کہ حقیقت سرمایہ پردوانا، و گرد آوردن زر ہا سے
 پر اگندہ توانا، نباشد۔ و باشد کہ چون آں سرمایہ بہ چنگ آرد بیاد وہا، و بر فردستان خود
 ستم کند، و کسین برادران رانا کام گزارد، ہر آمینہ میں حال آئینے باید ہوشمند و حق شناس
 کہ گرد چارہ بر آید، و مخواری بے پردہ مانگاں نماید۔ شدہ دشمن قاتل ہے
 مرا باشد از در دہشتاں خبر کہ در طفلی از سر بر قسم پر
 دانند کہ تیاراں بچاگاں عین فرض و فرض عین ستم ہم بر شاد ہم بر مرزا ابوالقاسم خاں
 یکسی ایں جامعہ در نظر باید داشت و غافل نباید بود۔ ان اللہ لا یضیع اجر الحسین
 ایک اور خط میں مولوی سراج الدین احمد سے دوستانہ شکایت اس طرح کرتے ہیں
 "دو زینہا صدر ہینار سے مولوی سراج الدین! پتیس از خدا سے جہاں آفریں کہ چون تیرا
 قائم گردے، و آفریکار بشیند، من گرایاں و مویہ کناں دلاں ہنگام ایم، و در تو آویزم،
 و گویم کہ ایں گنکس ست کہ یک عمر مرا بچست فرقت، و دلم برد؛ و چون من از سادگی برد فنا
 تکیہ کروم، و ایں را از دوستاں برگزیدم۔ نقش کج باخت، و بمن بیوفائی کرد۔ خدا را
 بگو کہ آں زماں چہ جواب خواہی داد؟ و چہ عذر پیش خواہی آورد؟ و اسے بر من کر دگار بنا

گذرد و خبر نداشتہ با ستم کہ سراج الدین احمد کجا ست و چہ حال دارو۔ اگر جفا بیاد اش
 وفا ست بسم اللہ ہر قدر توانی نغیر اسے۔ کہ اینجا مہر و وفا فراوان ست؛ لاجرم جفا تیرے با یک
 فراوان باشد۔ و اگر خود ایں تعافل بہ با دافراہ (یعنی بیاد اش) جسے دیگر ت سخت گناہ
 خاطر نشان باید کرد، و انکاہ اتقام باید کشید، تا شکوہ در میاں نہ گنجد، و مرزا ہرہ گفتار نباشد۔
 ستم کہ معاش من از کونگون بچ و رنگ رنگ عذاب بہ معاد گفتار ماند، خون در جگر، و آتش
 و در دل، و خار در پیراہن، و خاک بر سر پہنچ کا فر میں روز گرفتار مبادا، و پہنچ خوش
 ایں خواری مینماد۔ راست بہ تنہا روی ماتم کہ در صحرا پایش بگل فرورد، و دہ خبر
 خواہد کہ بالا جمد نتواند و فرود تر رود۔ و الا قدر نواب امین الدین احمد خاں بہادر
 کہ گیتی را بر پیش دیدے، و دو صالش رازنگی داشتے، بہ کلکتہ رہر اشد۔ و بگردنگی از ہر
 خواہم و دل را بدیدار کہ شاد ماں وارم۔ و اماندگی من از اینجا تو اں سنجید کہ تو ستم پیش
 کردن، و روا د ا ستم اور اتہا گنڈاشتن
 ایک اور خط میں مولوی سراج الدین کو اپنے مقدر کے بگڑ جانیکا حال اس طرح لکھتے ہیں
 "کارین بہ داوگا و دہلی۔ چنانکہ دانستہ باشید۔ تباہی گزید۔ حالیا براں ستم کہ اگر مرگ
 اماں دہ باز بدیاں ڈر ذمینی در سپریم گورنمنٹ) ستم، و در ددل بدیاں رفرم فروریزم کہ غلن
 ہوا و ماہیان در یار بر خود بگرایم۔ بیہات! اگر معاش من ہیں پنہار و پیر سالانہ ہم
 بدیں تفریق۔ از دوسے دفتر سرکار ثابت شدہ بود بایستے کہ صاحبان صدر مرا از پیش
 رانندے و گفتندے کہ ہرزہ مخروش؛ آنچه تو باز یافت و انودہ یاقتنی از ان افروز تر

نیست، و قرار داد نیز ہمالست۔ لاجرم دیوانہ بودے اگر میں کشور پانڈے سے، و با
یک قبیلہ (یعنی باجمے کثیر) کہ خوشیاں و برادران من اند۔ یہ ستیزہ برناکتے۔ وہ
باطل ستیزی نام پر اور سے + + + + +

چکنم کہ کار برگشت، و روزگار برگشت۔ خدا را بگو، و یہ درود دل من و اس کو لبرگ
توسط کرنیل بہتری املاک برن مہربان شود، و روٹے کہ خوشتر از ان متوان اندیشید۔
بصدر فرستد، و جوابے کہ سود مند تر از ان متوان سنجید۔ از صدر حاصل نماید، ہنوز
آن جواب در راہ باشد کہ کو لبرگ مغزول گردد۔ و باکنش کہ بجائے کو لبرگ نشیند۔
انچہ بر ہم زدن ہنگامہ سلطنتے را پس باشد۔ از بہرین بصد نو سید، و من درال داری
(معاملہ) از ستر استر لنگ چشم یوری داشته باشم؛ ہنوز ان روٹ بصد ز سیدہ باشد
کہ ستر استر لنگ رہو در راہ عدم گردیدہ باشد۔ چون از بہر گیل، و در اسن علیج سوئین
بسا در آویم، گرم از جا برخیزد؛ و دامن بر شغل جانانی اقتانہ۔ بجان اللہ!
مغزول نگردد مگر کو لبرگ، برگ ناگاہ نہی دگر استر لنگ بولایت زود مگر علیج سوئین؛
در خور این صدمہ ہاے جان گاہ نباشد مگر اسدا اللہ و خواہ + + + + +

مولوی سراج الدین احمد کے نام ایک اور خط در دنوا نامہ پس از عمرے
رسید، و عمرے دیگر بخشد؛ تا عمر باندہ سپری شدہ راتلانی تو اند کردہ اما شاد کردن سے
کہ ندادش بنعم سر شتہ باشند نہ آسانست۔ ہم کہ چون نامہ شمار سیدے ستاناز باے
برجستے، و جہاں جہاں نشاط اندونختے۔ اینک تا چشم سیدو ایں صحیفہ دو چار شد گیتی

در نظرم تیرہ و تار شد۔ نخست انچہ بنظر آمد خرد آشوب خبر سے بود کہ دل تا جگر خون کرد۔
یعنی از جہاں رفتن خواہ عزیز تھا۔ ہے ہے! ایں مخدومہ معرودہ ہماں ست کہ تا در کلکتہ
خبر بخجری و سے شنودہ بودید دل از دست رفتہ بود، و سر ایگی سراپا سے خاطر را فرو گشت
در نظر دارم کہ از مردوش بر شاہچہ قیامت گشتہ باشد۔ تو انا از دباک شمارا شکیب عطا
فرمایید، و تونندی دل و توفیق ثبات ارزانی دارد، و ایں ساخرا در روز نامہ عمر شمس
حادثہ مکارہ و قطع مصائب گرداند۔

آشکارا شد کہ مخدوم مرا از علاقہ تازہ خستودی نیست۔ ہر آئینہ انکشاف ایں معنی
بخار طلال بردل فرود نخت۔ خدا را دلتنگ متوان شد، و کلکتہ را غنیمت باید پنداشت۔
شارستانے (مصورہ) بدیں تازگی در گیتی کجاست۔ خاک نشینی آن دیار از ادنگ آرائی
مرز بوم دیگر خوشتر من و خدا کہ اگر متاہل نہ بودے، و طوق ناموس عیال بگردن نہ داشتے؛
دامن برہرچہ ہست افتاندمے، و خود را درال بقدر رساندمے، تا زیستے درال مینو کہہ بودے،
وازر بخ ہوا ہاے ناخوش آسودمے۔ زہے ہوا ہاے سرد، و خوشا آباہاے گوارا،
فرخا بادہ ہاے تاب، و خرماتر ہاے پیش رس۔

ہمہ گرمیہ فردس بخوانت باشد غالباًں ابنہ بگاز فراموش مباد
مولوی سراج الدین کو مرزا صاحب نے کسی واقعے کا قطعہ تاریخ لکھکر بھیجا ہے
اور انھوں نے بغیر خواہش مرزا صاحب کے وہ قطعہ بہت سی طرح و ستائش کے ساتھ خراب
آئینہ سکندر میں چھپوایا ہے۔ جب وہ پرچہ مرزا کی نظر سے گذرا ہے تو اسکا شکریہ اور

ایک اور خبر کے درج کرنے کی درخواست اس طرح کی ہے درگناہے رانا مور
 ساغتن ، ویسچے راہمہ پنداشتن ، غایتے ست سترگ و مرتجے ست بزرگ ، خاصہ کہ
 اس سترگ غایت بے ابرام داعی رو سے نماید ، اں بزرگ مرتجے بے استدعا سے
 سائل بطور آید۔ مگر نہ اگر دیدہ حق میں دارد۔ بنگرد کہ واجب تعالیٰ شانہ اجزائے ممکنہ
 را کہ در کتب عدم متواری بوده اند۔ بعض غنایت پیرایہ وجود بخشیدہ ، و براں معدومات منت
 تنادہ۔ تھا کہ اگر تاملے بسزاکردہ شود رقم گشتن قطعہ تاریخ در آئینہ سکندر انین عالم خبر
 می دهد۔ و چون ناخواستہ انجمنیں نوازش بمیاں آمد۔ ہر آئینہ روانی خواہش را چگونہ
 چشم تراں داشت۔ لاجرم در گزارش مدعا فصلے بمیاں نمادہ آرزو را سر انجام گفتگو
 درادہ می شود۔

نصفہ بباد کہ قدر شناسی حکام رنگ آں رحمت کہ فاضل بے نظیر و امی یگانہ مولوی
 فضل حق از سر رشته داری عدالت دہلی استغفا کردہ خود را از تنگ و عار و نارماندہ تھا کہ
 اگر از پایہ علم و فضل و دانش و کنش مولوی فضل حق آں مایہ بجا ہند کہ از صدیک و اماندہ
 و بازاں پایہ را بسر رشته داری عدالت دیوانی سخند ، ہنوز ایں عمدہ دوں مرتبہ وی خواہد بود
 با جملہ بعد از ایں استغفا نواب فیض محمد خاں (رئیس مجھڑ پانصد روپیہ نا مانہ برائے مصفا
 اقدام مخدومی معین کرد و تر خود خواندہ روزیکہ مولوی فضل حق از ایں دیاری رفت و ہنوز
 دہلی صاحب عالم مرزا ابو ظفر بہادر مولانا را تا پد رو کند۔ سو سے خود طلبید ، و دو سالہ بلویں
 خاص بروش و سے نماد ، و آب در دیدہ گردانند ؛ و فرمود کہ وہ ہر گاہ شامی گوئید کہ من

رضخت می شوم۔ مرا۔ جز اینکه بپذیرم۔ گزینست۔ اما از دانا دانند کہ لفظ و دل از دل نیاں
 نمی رسد الا بقصد جز ثقیل ، تا اینجا سخن ولیمہ ببادرت۔ غالب مستام از شامی خود
 کہ واقعہ تو دین مولوی فضل حق ، و اندوہ ناکہ ولیمہ بہادر ، و بدر آمدن دلماسے اہل شہر
 بیبارتے روشن و بیانیے دلاویز در آئینہ سکندر بقالب طبع در آید ؛ و مرادیں تفصیلاً
 منت پذیرا نگارید۔ والسلام

مولوی سراج الدین احمد نے خط اس مضمون کا بھیجا ہے کہ مرزا صاحب کچھ حالات
 پارسیوں کے اسلاف کے لکھیں اور کوئی ایسی کتاب نشاں دیں جس سے آئینے مقفل
 حالات معلوم ہوں۔ تیر کسی تذکرے میں درج کرنے کے لئے مرزا کے اشعار کا انتخاب و
 خود مرزا کا ترجمہ طلب کیا ہے اسکے جواب میں مرزا لکھتے ہیں۔

” ہر نیسے کہ ز کو سے تو بخت الم گذرد ۔ یادم از ولولہ عسمر سیکتا زہد
 رسیدن مہر افزا نامہ دل برد ، و جاں بخشید۔ اگرچہ آں جاں با من نامند ، و ہم برسراں نامہ
 بقشانن رفت ؛ لیکن پاس دلربائی و جاں بخشی باقی ست۔ اسید کہ تا جان بخشیدہ
 یزداں در تن ست گزاردہ آید۔

مخدوم من در رسیدن نامہ پیشین دو دل (متروہ) چراست ؛ ہنوزم نشاں و رود
 آں نیتہ در دل ، و سواد سطور آں صحیفہ در نظر جا دارد۔ چون فرماں چھاں بود (یعنی ڈاڑھے
 پیشین) کہ غالب خوشین شناس۔ لختے از رسم و راہ سترگاں پارس برگوید ، و کتابے
 ازناں گردہ نشاں دہد کہ از ازاں دیریں کیش ، و سازایں باستانی زباں۔ انان اولاق

توان یافت، لاجرم دانش من (علم من) اندازه سرخجام پانچ آل برتافت (محل نکره) چون دوباره گفتند که خواہش جنین است۔ ناچار ہر خوشی از دہاں و پرودہ شرم ناوانی از میاں برداشتہ میگویم کہ روائی ایس خواہش از یکس چشم نتوان داشت، و خود را بر بندہ پانچ شروش دماش خستہ نتوان نمود۔

گماندہ دستان مذاہب با اینہد لات آشاروی (واقفیت) آنچه میگوید نہ ہمہ است و نہ ہمہ بر جای خود (یعنی نہ کمال است و نہ سراپا صحیح است) پارسیانیکہ در صورت و طبیعتی آشیان دارند۔ زمینارگان نبری کہ از آن کردہ یعنی از شترگان پارس) جز نام فشان دارند۔ آل پویہ و آل ہجاری (یعنی آل و شش و آل طبری) و آل نگارش و آل گفتار ندارند، و جز تخمہ و نژاد از روستہ نشینہ پارسیان نمانند۔ پارسیان از گرانمایگان روزگار، و پرگزیدگان دادار بودہ اند، و بہ روزگار فرمازدانی خوش داشتہ اسے سودمند (علوم مفیدہ) و کشمائے خرد پسند (اخلاق پسندیدہ) داشتند۔

کشائیش از خراش ہفت سپہر، و نمائیش اندازہ گردش ماہ و مہر، پدید آوردن نشندہ گہرا از تہ خاک، و بدر کشیدن باوہ تاب از رگت نامک، پرورش اسباب خشکی و رنجوری، و گزارش احکام پزشکی (طبابت) و چارہ گری، پرودہ کشائی فرست اسرار کیانی (سلطنت) و فرمانہی، و رصد بندی تقویم آتما بر بندگی و فرمانبری، عنوان بیک در گریستن رنگ رنگ گہرا، و ہنجار سزہ کردن گودگون ہنرما، داروگیا با فراخور ہر درد بکار اندر آوردن، و پرندگان ہوا و درندگان دشت را شکار اندر آوردن با کوتاہی سخن۔ والائی اندازہ ہر گونہ بنیش، و پیدائی اندازہ کمال آفرینش، ہمہ در آئینہ اندیشہ میس فراخان رو سے نمودہ۔ و انگیزشش بایشکی گفتار و کردار کہ اکنون بر اندکے از آن بسیار نازند۔ از مغرورانش ایس فرنگیان بدہ است۔

گنجینہ خسروان پارس را از ہر علم و قدرے بود، و ہر قدر از گرانمایگی گنج گوہرے۔ چون دولت از آن طائفہ رو سے برتافت، و سکنند را بن فیلقوس بر ایراں دست یافت، گفتہ تمام خسروی تبار لاج رفت۔ اما آنچه پراگندہ بود و گنماں بہر گوشہ و کنار داشتند بر جا ماندہ تا بزنگار پیروزی تازیان در آن کشتش و کوشش از ہر جا گرد آمد (فرام آمد) و بفرمان خلیفہ۔ افزودنہ گنجن گراہاسے (حماماسے) بغداد شد۔ چنانا احکام آذر پرستی ہم با آذر بازگشت۔ زبان آذران عرب پاری را بہ تازی آئینتند، و زبانے تازہ بر آئینتند۔ اکنون کسیت تا بدال زبان کسن سخن درست تواند گفت، و از آن دیریں آئین برستی خبر تواند داد۔ و پڑو ہندہ ایس راز را کام دل بر نیاید، و من ضامن کہ ہر حسیس از فرادواں سچو فرام آرد۔ نہ آنچنان باشد کہ دل بدال توان نہاد۔

دیگر آنچه کلک مشکبار بدال رفتہ کہ نتسجے از گفتار نار و اسے خود بر نگارم، و نختے از باجرا خود بر گزارم۔ اندیشہ را بلب گردین و خرد را بہ شگفت ناز (در محل تعجب) انگند۔

چگونہ ازدل و جانے کہ در بلاست ستم رسیدہ کیے نا امیدوار کیے

از چہ بدال از زم و در ایس پایہ از کجا باشد کہ ستودگان مرا تاسیند، و گفتار مرا در تذکرہ شعرا جا دہند۔ از فرجام فرہمندی ہستی (یعنی از شان و شکوہ ہستی) و سرور برگ پیدائی۔ کہ نزد آشکارا بیناں زود زوال، و بوالادید مکتا گزیناں (یعنی قائلان وحدت وجود) نمود بے بودست۔ آنچه من دادہ اندزبانے ست یا فرسے و خامہ ایست بیہودہ پوسے۔

من ہم از بے یامگی چون کودگان کہ درم از سفال سازند و بگنجینہ داری نازند۔ سرودہ زبان

و پیودہ خامہ را (یعنی کلام خود را) پارہ پارہ بہم بستہ و ریزہ ریزہ یکجا کردہ، بلکہ نام آوری
 کہ دل از تاب اندوہ ناروائی آن خوں ست۔ دیوانے ترتیب دادہ جا بجا بظن گاہ الفت
 یا راں فرستادہ ام۔ بزرگانے کہ بہ پیش غالب مستند روے آند۔ سواد ہر غزلے کہ
 خواہند از اں ادراک بردارند؛ کہ انتخاب و اتقاط اشعار حوالہ ہر اسے نامہ گرد آور (یعنی
 مولف تذکرہ) است، نہ بانشارہ و ایماے سخنور +++ + اما اگر گزارش حال سخنور
 ہوس ست، خود ایں مایہ بس ست کہ چون در جریہ آن فن از من سخن راست سخن را
 در ستایش من بریں گوئے بہ گری نشاند کہ از ناکسان روزگار و بیکیان دہلی و یار سلمان
 ایست کافر ماجرا، و گریست مسلمان نما، کہ از غلط نمائی غالب تخلص نیکنند و بدین گ
 ترازی نماید۔

خوستندی غالب بجز زغمیتن یک بار بقبر اسے کہ اسے بچکس ما
 پیناں نمانا کہ دراصل آفرینش از دودہ روز فرورنگاں، و طلقہ بخت برنگناں ستم سید
 و روے ہی نادیدہ کسم؛ آرایش سخن پیشین (یعنی بر طرف) گنگ ترا دم، و نسب من
 باقر ایاب و پتنگ سے پیوند بزرگان من از انجا کہ با سلجوقیاں پیوند ہم گوہری داشتند،
 و بعد دولت ایناں را بہ سردری و سپہبدی افراشتند۔ بعد سپہی شد کہ کا جا چندی
 آن گروہ (یعنی سلجوقیاں) چون ناروائی (کسا و بازاری) و بیوائی روے آورد۔ جسے را
 ذوق رہنئی و غارتگری از جاے برد؛ و طائفہ راکشا و وزی پیشہ گشت۔ نیاگان مرا بہ
 قوراں زیں۔ شہر سو قند آراش گاہ شد۔ ازاں میانہ نیا سے من از پر خود بخیدہ آہنگ ہند

کرد، و بلا ہور ہجرا ہی معین الملک گزید۔ چون بساط دولت معین الملک در نوشتند۔
 بہ ملی آمد، و با ذوالفقار الدولہ میز آنحضرت خاں بہادر پیوست۔ ز اں پس بہ پرم عبداللہ بیگ
 خاں شہا جہان آباد بوجور آمد، و من بہ اکبر آباد۔ چون پنج سال از عمر من گذشت۔ پیر از
 سرم سایہ برگرفت۔ عجم من نصر اللہ بیگ خاں چون خواست کہ مرا بہ ناز پرورد ناگاہ گمش
 فرزند آمد۔ کما بیش پنج سال پس از گذشتن برادر پیے ہمیں برادر برداشت، و مرادیں
 خرابہ جاتنا گذشت۔ و ایں حادثہ کہ مرانثانہ جان گدازی و گردوں را کینہہ با زنی بود
 در سال ہزار و ہشت صد و شش عیسوی بہنگام ہنگامہ لشکر آرائی و کشور کشائی مصمام الدولہ
 جرنیل لارڈ لیک بہادر بروے کار آمد چون عم مرحوم از دولتیان دولت اہل فنک، و بلا
 ابوہی چار صد سوار بر کاب مصمام الدولہ، با سرکشاں سرگرم جنگ بود، و ہم از بخشش ہاے
 سرکار لنگیزی دو پرگنہ سیر حاصل از مضافات اکبر آباد بہ جاگیر داشت۔ سپہ سالار سرکار
 انگلیتہ بہ خوں بہاے آفتاب (یعنی نصر اللہ بیگ خاں) کلید تارگدایاں را چرانغ، و ما
 بینوایاں را بعض جاگیر بشاہرہ از خار خارجہ جوے و جرمعاش فرخ بخشید۔ تا امروزہ
 کہ شمارہ نفس شماری زندگانی بہ چل و چار میرسد۔ ہداں را تہہ خستدم، و ہداں را تہہ فاض
 در سخن از پرورش یافتگان مبدای قاضم، و سواد معنی را بفرغ گوہر خویش روشن کردہ ام
 از بیچ آفریدہ حق آموزگاریم بہ گردن، و بارنت رہنمایم بردوش نیست۔

غالب بہ گزند دودہ ز او شستم
 ز اں و بصنای تو نیست دم دم
 چون رفت سپہبدی ز دم چنگ شعر
 شد تیر شکستہ تیریا گان قلم

نامہ سپایاں رسید، و شرم پرانگندہ گوئی و دراز نفسی برین مشتلم کرد۔ دیدہ وراں دانند
 کہ گفتنی فراواں بود، و افسانہ پریشان؛ تا کجا اندک گفتے، و گفتار را از درازی نگاہشتے
 مراد را آنچه رفت گناہے نیست۔ و اگر خود گناہ است، دوست کریم ست و کرم غدرخواہ۔ و اسلام
 نشی جو اہر سنگہ جو بہر تخلص کے باپ راسے پھچھل دہلوی نے مرزا کو جیکوہ کلکتے
 میں ہیں ایک رئیس کی نسبت جو اپنے باپ کی جگہ مسند نشین ہوا ہے۔ لکھا ہے کہ وہ حکیمانہ
 طریقہ رکھتا ہے اور سخاوت اسکی جبلت میں ہے۔ اسکے جواب میں مرزا لکھتے ہیں وہ ایک
 گفتی فلانی روش حکیمانہ دارد، و دنیا را کار آبا گامی گذار دسبایں ہمہ اندوہناکی خندہ ام
 در گرفت، و عنان ضبط خویش از کفم بدر رفت۔ نہانی کہ بر اسپان باد ز قمار پر نشستن، و
 گرد با گردہ مردم را پیشاپیش دو اندین، تن را بلباس ز گازنگ بر آستن، و معدہ را
 بہ الوان خوردنیہا متلی گردانیدن، شہوہ از اندازہ بیرون راندن، و عنابر عصیت برفق
 انشاندن، از حکما نیاید؛ و پزشتکاں را شاید۔ کار دانشوراں چیت؛ و در اول آبادی درین
 کوہے نشستن، و از شش حبت در بروے ظلائق بستن، تن را بر ریاضت فرسودن، و
 یماں را بی بخودی پالودن۔ ہر کہ حکیم خود گوین ست کار و بارش این ست۔ بے برگ نوانے
 از شکستہ گوناگون حسرت بدرجبتہ بی فراخ نامے سرخوشی دستہ رسیدہ است؛ از کجا کہ آرادہ
 و باطلع کریم بود۔ ہنوز او عیہ منی از ریح غلیظہ صالحہ کبدیہ متلی دارد؛ ہر آئینہ بفرمان باد
 ست۔ روزے چند باش تا بنگری گرہ بر کینہ ز زناں، و در حسرت زرت لفت کردہ زاری
 کنماں۔ این کہ فلاں و بہاں را از زود خویشتن راندہ است۔ حقا کہ روسے در صلحتے

نداشت، و ہر چہ کرد از بخیزی و اہلبی کرد۔ چہ۔ اگر دانا بودے، و خود داشتے۔ آناں را کہ
 راندہ است نہ راندے، و کار ہا از آناں گرفتے۔ و ایناں را کہ با خود در یک پیر بہن جا دادہ
 است۔ چون بخار از دامن افشاندے؛ و ہرگز بہوا کے ایناں زقتے۔ کودکی و بچاصلی
 و زریب؛ مگر در ایام صبا جنزادگی و ولیمدی آناں دے پرداشت، و با ایناں سختے رام بود
 از آناں دل بدیں خیرگی خالی کردن، و در دام ایناں بدیں کوری درآمدن۔ نہ بفرمان
 ست نہ بفرمان بنیش؛ حکیم کرامی گوئی؟ و کرم پیشہ کرامی خوانی +++ چوں سخن دریں
 باب بسیار ست نامہ بدعا ختم می کنم۔ دیدہ زشتیے دست و دل را دانستے سو مند روزی باد۔
 مولوی محمد علی خاں صدرا میں بانڈہ جن سے مرزا بانڈے میں ملکر کلکتے روانہ ہوئے
 ہیں۔ کلکتے میں بیچکار انکو سفر کی تمام روٹ یاد کھی ہے اسکے آخ میں لکھتے ہیں در روز شنبہ
 چارم شعبان پارہ از روز برآمدہ در کلکتہ رسید۔ غریب نواز یہا کے وہاں بے منت رانازم
 کہ در چہیں دیار خانہ چنانکہ باید، و ہر گونہ آسائش را بجا آید؛ ہم اورا بانڈازہ فراغ خاطر از کمال
 فضا ئے، و ہم اندر ومانند ہاں آڑو تیا طلباں بیت الخلائے؛ در گوشہ صحن پر آب شیریں
 چاہے، و بر طرف بام در خور اہل تہم آرام گاہے۔ بے آنکہ جستوئے رود، یا گفتگوئے شو و بیت
 و بے زحمت بکرایہ وہ روپیہ ما ہانہ ہم رسید؛ و آدم و چارو آرا تیکہ گا و آراش گردید۔ دو روز
 از بخ راہ آسودہ منشور لام النور (یعنی سفارش نامہ مولوی محمد علی خاں) را شعل را و عکس
 ساختم، و در کشتی نشستہ آہنگ ہر گلی بندر کردم۔ لطف ملاقات نواب علی اکبر خاں طباطبائی
 اگر گویم کہ مرا از بخت عجب آمد۔ رو است؛ و اگر گویم کہ مرا برین بر شک آور دینہ جا دارد۔ بخت نہ کیے

خرد آفریدہ و خرد و برگزیدہ - بدیں گرانمایگی و صاحب دلی در بنگالہ دیگرے نخواہد بود . بیا رب این
 گوهر گرامی از کلام کان ست ، و این گرامی گوهر در گرامی ذات) از کلام این دو دو ماں . بارے
 چون سختیں صحبت بود - بچاره جوئی و مصلحت پرسی در دوسر نام ، دو دو ساعت نشسته نمکند
 باز آمد . آفرخ را فسوس) که درین روز با نواب رابا حکام بھنگلی در خصوص زمینے کہ وقت مام بارہ
 است معارضہ در پیش و دل سرگرم فکر کا خوش است . و بندہ در اقبال
 ہمہ راما تجی حسرت دنیا دیدم چون بشرت کدہ گبر و مسلمان فتم
 روزگار فرما نبر و بخت فرما پذیر باد .

ایک اور خط میں مولوی صاحب مدوح کو دیگر حالات کے بعد کلکتے کے شاعروں
 اور اپنے معترضوں کا حال اس طرح لکھتے ہیں : "از نوادیر حالات اینکہ خنوراں و کتہ زبان
 این بقعہ پس از ورود خاکسار بزم سخن آراستہ بودند . در ہر ماہ ہمسایہ اگر نیزی روز یکشنبہ سختیں
 سنگوگیاں در مدرسہ سرکار کپتانی فرجام شدند ، و در کلاس ہندی و فارسی خواندند .
 ناگاہ گراں مایہ مردے کہ از ہرات سفارت رسیدہ است در انجمن می رسد ، و اشعار را
 شنودہ بباغ بلندی ستاید ، و بر کلام نادرہ گویمان این قلم و قلم ہائے زیر لبی می فرماید چہ
 طبع بالذات مفتون خود نامانی ست ہنگناں حسدی بر بند ، و کلانا انجمن و فرناگان
 فن بر دو بیت من اعتراض نادرست بر آورده آن را شہرت می دہند . و بے آنکہ مرا
 زبان بیایح آشنا شود . از دانشوراں - کہ خندوی و ملاذی نواب علی اکبر خاں و مکرمی بطلعی
 مولوی محمد حسن از انانند - جو ابامی یابند ، و پس زانوے غوغائی سے نشینند . چنانچہ ہم

یہ فرمان میں دو ہزار گوار مشنوںے انشا کردہ ام ، و بعد از اظہار عجز و انکسار خویش جو ابہا سے
 اعتراض در ان ایبات موزوں ساخته ؛ و ان مشنوی (یعنی شنوی باو مخالفت) پسندیدہ طبع
 عالی افتادہ است . انشا اللہ العظیم زین بعد یعنی کہ بہ الاضمت خواہد رسید و رتے
 از ان ایبات در نور دآں خواہد بود ."

نواب ضیاء الدین احمد خاں اکبر آباد گئے ہوئے ہیں مرزا آنکوا اپنے قدیم وطن اکبر آباد
 کی یاد میں دلی سے اس طرح لکھتے ہیں : "جان برادر ! انک و آہ غالب نامراد ، یعنی
 آب دہو اسے اکبر آباد بہ شہاسازگار آباد گزتم کہ خود را بسفر گرفتہ (یعنی فرض کردہ ایر) ذر ذر
 خود (یعنی بدانت خود) از من ذور تر رفتہ آید ؛ اما چون ہونوم در وطنید ، ہانا کہ نزدیک
 ہا منید . شادوم کہ شوق دور اندیش دیدہ و دل را دریں سفر با شہا فرستاد ، تا ہا ہا میں خوبت
 (یعنی دروہلی) داو شادمانی دیدار و وطن نیز تو انم داد . زمینار اکبر آباد را بچشم کم (یعنی چشم خارت)
 سنگند ، و از رگہ رہا سے آن دیار احفیظ گوئی ، و الا مان سراسے ، گزرنہ کہ ان آباد چہ ویراں
 و ان دیرانہ آباد بلزی گا ہ چوچون مجنونی ، و ہنوز ان بقعہ را در ہر کف خاک چشمہ زخونی ست .
 روزگار سے بود کہ در ان سرزمین جز مہر گیا (نام زمین) نہ رتے ، و بیچ نہال جز دل باز نیاورد
 نسیم صبح در ان گلکدہ (یعنی اگرہ) بہستانہ وزیدن دلہارا ان مایہ از جا برانگھتے (یعنی بشورش
 آوردے) کہ در ان را ہوا سے صبحی از سر و پارایاں را بیت نماز از ضمیر فروریختے . چہ
 ہر ذرہ خاک آن گل زمیں را از تن پیامے بود و نشیں ، و ہر برگ آن گلستاں را از جال
 درود سے بود خاطر نشان ؛ تا تا از گی وقت شمارا در نظر داشتہ در و پردہ شور شراب انجمن بود ."

دشتم براہ داشت کہ کے نوپند، و درین گنج گاہ تنوشتند کہ خوش ننگین یعنی اسپ نگیں
کہ در کبریا معروف است) دعا سے مرا بکدام ادا پذیرفت؟ و دریا بیابان سلام من زبان من
چہ گفت؟

نواب عبداللہ خاں صدرالصدر میرٹھ برادر نواب محمد سعید خاں مرحوم رئیس رام پور نے
مرزا کو لکھا ہے کہ میں مہرچ کی شان میں قصیدہ لکھو مگر اس زمانے میں مرزا پریشاں بہت میں اس
آنکے جواب میں لکھتے ہیں دو قصیدہ بلند مقام کہ سر انجام قصیدہ از غالب بے نوا چشم داشتہ اند
مگر آن فرسودہ رواں افسردہ دل را کہ ہنوز نہ فرودہ است - زندہ پنداشتہ اند۔

گمان ز نیست بود بر منت زبید روی بہت مرگ دے ہزار گمان تو نیست
کاش کشائش این کارچوں صنعت نقاشی و گلستہ بندی تنها کوشش دست و بازو صورت
بیستے تا چشم از خستکی دل پوشیدے، و فرماں پذیرا نہ در پردازش کار کوشیدے، کچھ نہ چوں بریں
رشتہ در دست دل ست - تادل بر جاے نباشد زباں سخن سراسے نباشد دیدہ و ران
صاحب دل دانند کہ چہ قدر دیدہ و دل بہم آئینہ شود، تا نقشے - ہاں شگرفی کہ بالغ نظر اں
پسند نہ آئینہ شود، ایں دل شکستہ بہم نہ پیوستہ کہ در سینہ من، و ہانا دشمن دیرینہ من ست -
ز ہنا بکار سخن گسری نیاید، و ہنی کا فرنی را نشاید + + +

قاضی عبدالجلیل بریلوی نے کچھ غزلیں اقول ہی مرتبہ اصلاح کے لئے بھیجی ہیں اسکے
جواب میں اصلاح کے متعلق لکھتے ہیں: "دو خواہش حکت و اصلاح مہر فرود چندانکہ دیدہ بدل
سواد و ختم نازیبا صورتے بنظر در نیامد، بچار و روش خود از نیز دہاے و رونق ست - آرسے

نے خامہ در بنان ہر کس خراسے دیگر دارو، آموزش را دریں پردہ را نیست و اگر گویند
ہست، ہر آئینہ سے تو انم گفت کہ نیست مگر یہ پیشانی و ہنر زبانی آموزگار، و بسر بردن روزگار
در سترہ کردن گفتار، چوں صحبت صورت ندارد، و گفتہ آمد کہ ہرچہ بہر منط گفتہ اند نہ غلط گفتہ اند -
می باید حلقہ بر در دل زود، و بہت از سبب قیاض در یوزہ کردہ بکثرت مشق، و فراوانی در پیش
و پیروی را ہر دان راہ داں، کشائش ہا رسے خواہد نمود، و اندیشہ را دستگاہ و گفتار
را سرمایہ خواہد افزود،"

مولانا فضل حق مرحوم کو ایک خط میں خطہ بھیجنے کی شکایت لکھی ہے اور ایک قصیدہ
جو حمد میں عربی کے سب سے پہلے قصیدے پر لکھا ہے خط کے ساتھ بھیجا ہے اور اسکی
داد چاہی ہے وہ خط مجھے لکھا جاتا ہے " سبحان اللہ! بانگہ از فراموش گشتگانم، و دم
کہ دوست مرابہ دو جو بلکہ نیم خس بزنگیر و ہر گاہ بساز دادن آہنگ گلہ روسے آرم، و سخم
کہ ایں پردہ (یعنی نغمہ) را بے پردہ (یعنی بے تکلف) می توانم سرود، و از قہر ماں اندیشہ
دور باشی (یعنی اتناسے) در میاں نیست - ہر آئینہ - بدیں شادمانی کہ ہنوزم بادوست
روسے سخنے ہست - آنچناں بز خویشیتن مے بالم کہ غم جاں گداز فراموشی فراموش، و لب باز
ز فرمہ کہ دل در بند سرودن آنست (یعنی شکایت) خاموش می گردد۔

از خویشتن بدوق جنا با تو سا ختم با ما دگر مساز کہ ما با تو سا ختم
دریں روز ہا ہوا سے اں در سراقا دکہ تبتے چند در توحید تجیبا لہر فی گفتہ آید، چوں
کوشش اندیشہ بجائے رسید کہ نہ عرفی را محل ماندا، و نہ مرا جاے - ناگزیراں ابیات را بر کسے

عرضہ میدام کہ چون من صد و چون عرفی صد ہزار را بہ سخن پرورش توان کرد، و پایہ ہر یک
بہر یک تواند نمود. والسلام

یہاں تک ہم نے مرزا کے مکاتبات میں سے جو مجھ سے خود ایک دفتر طویل الذیل ہے
کسی قدر صحت اور سلیس عبارتیں انتخاب کر کے لکھی ہیں اگرچہ اس قسم کی اور بہت سی باتیں
اور خطوط مرزا کے مکاتبات میں سے انتخاب ہو سکتے ہیں مگر کتاب کا حجم بہت بڑھ گیا ہے
اس لئے ہم اسی قدر قلیل پر اکتفا کرتے ہیں۔

اس انتخاب کے بعد ہر کو مناسب معلوم ہوتا ہے کہ ناظرین کی پُرسی کے لئے ان مشہور
آستادوں اور نشانروں میں سے جن سے ہندوستان کے لوگ بخوبی واقف ہیں چند شخصوں
کی نشر کا مقابلہ مرزا کی نشر سے اس طرح کیا جائے کہ جو عبارتیں مرزا اور دیگر اشخاص کی نشروں
میں متحد المضمون پائی جائیں انکو ایک دوسرے کے محاذی لکھ دیا جائے اور اس بات کا
اندازہ کرنا کہ کون سا بیان کس پایہ کا ہے اور کون سا کس درجے کا۔ ناظرین کے ذوق و
وجدان پر چھوڑ دیا جائے۔

سب سے پہلے ہم دو متحد المضمون مقام سے نشر اور ہمنم نشر سے نقل کرتے ہیں ظہوری
نے دوسری نشر میں ابراہیم عادل شاہ والی جیالپور کی نو صفتیں الگ الگ بیان کی ہیں
جن میں سب سے اول معرفت انہی کا ذکر کیا ہے اور شاہواز نے اپنے کے ساتھ اپنے
ممدوح کو اس صفت سے موصوف کیا ہے۔ مرزا نے ہمنم نشر کے دیباچے میں ممدوح کو
کے بعد بہادر شاہ ممدوح کی وجہ کے موقع پر اپنے شاہواز انداز میں انکو پادشاہی اور ہونیشی کا

جامع قرار دیا ہے اور مثل ظہوری کے نظم و شرو نو میں یہ مضمون ادا کیا ہے۔ چنانچہ ہم دونوں
کتابوں سے وہ مقامات متقابل یکدگر نقل کرتے ہیں۔

ظہوری غالب

تا جہاری لفظ و معنی چہ شمت شنای ناک گزشت
از آنجا کہ بعد ہر دو طور سے دیگرست، و پس از ہر انجام
کہ سخی خلیل خود بینی ابراہیم عادل شاہ را ہر منشا
سر انجامے جدا گانہ ہر عمدہ عمدت سے دیگرست
یہ نہ صفت یگانہ و ممتاز گردانیدہ اول معرفت
یعنی اس سے دیگر از اسما سے آئی) و در ہر وقت دست
کہ با وجود محجب کثرت در شاہدہ شاہ وحدت
کشاہت طلسمے دیگر قہر از زدی (شان آئی) کہ سپند
معنی کلام معجز نظام "گو گشت انظما ناکا از دست
ابا نام آوری شکوہ عز و غنا از سیا و خشیہ سے، و آنکا
یقیناً، و وصف حال او ساختہ، گلستان نیت
را بہ نشانندی قہر و فنا فروغ بخشیہ سے۔ منظر سے
دوستان عقیدت از حسن و خاشاک تنگ و شبہ
کامل و مرا تے۔ روشن خواست تا درماں منظر ظہور
پروانہ مجبورہ عرفان موحدان فرد سے از
بہر وزنگ، و درماں طراوت رویت بہر و صورت یکبارہ
د فتر شنا سائش، عنفت و اشتکلم ماسو سے
رود ہند۔ اورنگ و منبر کے شد، و وسادہ و سجادہ را
سپند میرہ طبع توانا سائش، بہ توضیح بیانش
دوئی از میان رفت۔ درفش کاویانی کہ نشان پادشاہی
نشان نامے بے نشان (یعنی ذات بی نشان)
ست) از عصا و دراکہ ہر دو شمار درویشان ہر دو
ہمہ دلنشین و خاطر نشان، بہ آقا جیالپور
درخش جمع آمدہ) منت پذیرت کہ چندی سن بہ پونہ
تا کہید نظر بردو بیماں زینداختن، و یقیناً
این دو جزو بار بستہ است، و عصا و درادش را سپاں
تندی بہ احوال احوال نیر و امنن۔ ز تارا
گفت کہ دریں صفو (یعنی در درفش) نقش جمیت ما